

Історико-політичні проблеми сучасного світу:
Збірник наукових статей. – Чернівці:
Чернівецький національний університет,
2019. – Т. 39. – С. 68-78
DOI: 10.31861/mhpi2019.39.68-78

Modern Historical and Political Issues:
Journal in Historical & Political Sciences. – Chernivtsi:
Chernivtsi National University,
2019. – Volume. 39. – pp. 68-78
DOI: 10.31861/mhpi2019.39.68-78

УДК: 327(471+570:432)«1921/1939»(091)

© Роман Коцан¹

Порушення режиму радянсько-польського кордону та боротьба з ним у міжвоєнний період (1921-1939 роки)

У статті розглянуто питання режиму державного кордону, його інституційного й правового забезпечення. Проблематику забезпечення режиму державного кордону вивчено на прикладі радянсько-польського кордону міжвоєнного періоду (1921-1939 рр.). Досліджено політичні особливості встановлення радянсько-польського кордону, які вплинули на його нестабільність і систематичні порушення режиму. Виявлено, що порушення режиму радянсько-польського кордону, насамперед, проявляється незаконним його перетином. Наголошено, що незаконні міграції населення з обох сторін кордону пояснювались штучністю встановленого кордону, низьким ступенем соціально-політичної лояльності населення до нього. Узагальнено причини порушення режиму радянсько-польського кордону впродовж 1921-1939 рр. Досліджено процес протидії нелегальним міграціям як з боку Польщі, так і з боку СРСР. Охарактеризовано удосконалення юридичного й інституціонального чинника в боротьбі з порушенням режиму радянсько-польського кордону. Окреслено значення ретроспективного аналізу радянсько-польського кордону міжвоєнного періоду для сучасної української політичної науки.

Ключові слова: державний кордон, режим, інститути, Польща, СРСР, УСРР.

Violation of the Soviet-Polish border and the struggle against it within the interwar period (1921-1939)

In the article the issues of the state border regime, its institutional and legal provision were researched. The problem of ensuring the state border regime was studied on the example of the Soviet-Polish border of the interwar period (1921-1939). The political peculiarities of the establishment of the Soviet-Polish border were investigated, which influenced its instability and systematic violations of the regime. It was revealed that the violation of the regime of the Soviet-Polish border, first of all, appeared illegitimate in its crossing. It was emphasized that illegal migration of the population on both sides of the border was explained by the artificiality of the established border, the low degree of social and political loyalty of the population to it. The reasons for the violation of the regime of the Soviet-Polish border during 1921–1939 were generalized. The process of counteraction to illegal migration both from Poland and from the side of the USSR was researched. The improvement of the legal and institutional factors in the fight against the violation of the Soviet-Polish border regime was characterized. The significance of the retrospective analysis of the Soviet-Polish border within the interwar period for contemporary Ukrainian political science was outlined.

Key words: state border, regime, institutes, Poland, USSR, USSR (Ukrainian Soviet Socialist Republic).

Постановка наукової проблеми та її значення. Кордон – невід’ємна ознака суверенітету будь-якої держави, невід’ємний і обов’язковий чинник формування цілісного державно-територіального організму. Без чітко визначених кордонів держава не може реалізувати весь комплекс своїх суверенних прав. Від функціонування кордону залежить і розвиток міждержавних відносин, зокрема економічних, торговельних, демографічних, соціальних та інших. Головне завдання державних кордонів полягає у визначенні просторових меж територіального верховенства держави й в обмеженні приналежної їй території, котра складає матеріальну основу життєдіяльності народу і самої держави.

¹ Кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і регіональних студій, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Україна. E-mail: Intrel-region.dep@eenu.edu.ua.

Для забезпечення недоторканості державних кордонів, і, відповідно, своєї території держава на кордоні установлює певний режим, що звичайно називається режимом державного кордону. Під режимом розуміють порядок перетинання кордону, утримання кордону, провадження різних робіт, промислової та іншої діяльності на кордоні. Режим державного кордону закріплюється певними юридичними документами.

Забезпечення режиму державного кордону покладається на певні державні органи, передусім прикордонну і митну служби. Їх діяльність провадиться в межах наданих їм повноважень шляхом вжиття комплексу політичних, організаційно-правових, дипломатичних, військових, прикордонних, імміграційних, розвідувальних, контррозвідувальних, оперативно-розшукових, природоохоронних, санітарно-карантинних, екологічних, технічних та інших заходів. Митна служба і прикордонна служба у своїй діяльності співпрацюють з правоохоронними органами, військовими формуваннями, адміністраціями прикордонних адміністративно-територіальних одиниць, з іншими організаціями і установами. Від рівня скоординованості і взаємодії перерахованих вище державних інститутів залежить охорона державного кордону, забезпечення національної безпеки, недоторканості території держави, забезпечення режиму державного кордону. Якщо режим державного кордону порушується, то це свідчить не тільки про низьку ефективність діяльності інститутів й державних органів з його охорони, а й про низьку стабільність самого кордону, його конфліктогенність, низький рівень суспільно-політичної лояльності населення до нього. У даній роботі ми прослідкуємо усі ці аспекти на прикладі радянсько-польського кордону міжвоєнної доби (на ділянці сучасної України).

Аналіз досліджень цієї проблеми показав, що радянсько-польський кордон досліджувався як українськими, так і зарубіжними, передусім польськими науковцями. Наукове зацікавлення представляли передумови і чинники встановлення кордону, політичні особливості його формування та інституційне забезпечення. Ці питання представлені працями О. Разиграєва², Л. Бортник³, А. Вавринюка⁴, Л. Беднарека⁵, Г. Домінічака⁶, М. Яблоновського⁷, а також відображені в ряді наших публікацій⁸. Проте поглибленого аналізу потребує проблематика функціонування й забезпечення режиму радянсько-польського кордону міжвоєнного періоду, оскільки

² Разиграев О.В. (2012). Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках: моногр. – Вид. 2-ге, виправл. і доповн. 444 с.; Разиграев О.В. (2005). Польська поліція Волинського воєводства у II Речі Посполитій, *Ukrainica Polonica*. Т. 2. С. 83–89.

³ Бортник Л.В. (2015). Корпус охорони пр. икордоння на Волині у 1924–1939 pp.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 історія Луцьк, Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Bortnyk_Liena/Korpus_okhorony_rykordonna_na_Volyni_u_19241939_gr.pdf.

⁴ Kocan R., Wawryniuk A. (2015). Traktat ryski z 1921 r. a wschodnia granica Polski z Rosją i Ukrainą, *Актуальні проблеми країнознавчої науки: матеріали II Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції*. С. 63–72.

⁵ Bednarek L. (1998). Organizacja i dyslokacja Korpusu Ochrony Pogranicza w 1938 r., *Z dziejów polskich formacji granicznych 1918–1939. Studia i materiały*. Т. 1. С. 35–40; Bednarek L., Maguła W., Polak B. (1999). Polskie formacje graniczne 1918–1928, *IV Ogólnopolskie forum historyków wojskowych (Koszalin, 16 lipca 1998 r.)*. С. 35–56.

⁶ Dominiczak H. (1992). Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. 287 s.; Dominiczak H. (1997). Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966–1966. 409 s.

⁷ Jabłonowski M. (2002). Formacja specjalna Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939. 355 s.; Jabłonowski M. (1995). Organizacja i działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w walce z przemytem, *Korpus Ochrony Pogranicza w 70. rocznicę powołania (1924–1939)*. С. 71–76; Jabłonowski M., Prochwicz J. (2004). Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939. 326 s.

⁸ Коцан Р. І. (2017). Моделі охорони українсько-польського кордону: ретроспектива, сучасність і перспектива, *Українсько-польське партнерство: сьогодні та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк-Святий, 26-27 черв. 2017 р.) / за ред. В. Й. Лажніка, С. В. Федонюка*. С. 13–15; Коцан Р. І. (2016). Польсько-радянський кордон у 1921–1939 роках: формування інституційно-правового забезпечення з боку Польщі, *Ukraina – Polska: Doświadczenia oraz perspektywę strategicznego partnerstwa, Tom 1, R. Kordonski, O. Kordonsa (red.)*, С. 27–42; Коцан Р. І. (2017). Специфічні (рубіжно-комунікаційні) функції радянсько-польського кордону та їх вплив на формування переважаючих видів діяльності у 1921–1939 роках, *Міжнародні відносини країн Центрально-Східної Європи в умовах бігравітаційних процесів: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції, 12–13 трав. 2017 р.*, С. 58–59; Kocan R., Wawryniuk A. (2015). Traktat ryski z 1921 r. a wschodnia granica Polski z Rosją i Ukrainą, *Актуальні проблеми країнознавчої науки: матеріали II Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції*. С. 63–72.

саме вона може дати відповідь на питання про причини нестабільності та конфліктогенності вказаного кордону впродовж 1921-1939 рр.

Метою статті є дослідження особливостей забезпечення режиму радянсько-польського кордону впродовж 1921-1939 рр. (на ділянці сучасної України). Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**: 1) дослідити порушення режиму радянсько-польського кордону, які передусім проявлялись у незаконному його перетині; 2) з'ясувати роль інституцій (з обох сторін кордону) та нормативного забезпечення їх діяльності в плані протидії нелегальним міграціям; 3) узагальнити причини порушення режиму радянсько-польського кордону як з боку Радянської України, так і з боку Польщі; 4) окреслити значення ретроспективного вивчення радянсько-польського кордону міжвоєнної доби для сучасної української політичної науки.

Виклад основного матеріалу. Закінчення Першої світової війни і формування Версальсько-Вашингтонської системи договорів привели до кардинальних змін у системі міжнародних відносин. Утворились нові держави, серед яких була і Польща. Кордон між Польщею (ПР) та Радянською Росією (РРСФР) й Україною (УСРР) встановлювався зі значними труднощами. В результаті політичного, дипломатичного і військового протистояння у 1921 р. ПР з одного боку та УСРР і РРСФР підписали у Ризі мирний договір, згідно з яким був встановлений кордон між вказаними державами. Він був проведений без врахування українських національних та етнічних інтересів, а тому «розрізав» єдине ціле українських земель. У подальшому це негативно впливало на міждержавні стосунки, викликало напругу в прикордонні, сприяло численним фактам порушення режиму державного кордону. В таких умовах обидві сторони (радянська та польська) були змушені зміцнювати рубежі, створювати інституції з охорони кордону, удосконалювати форми і методи їх роботи з огляду на ризики та дії країни – сусіда, створювати нормативно-правове забезпечення діяльності інституцій. Зазначимо, що особливість радянсько-польського кордону полягала ще й в тому, що він розділяв дві суспільно-політичні системи. Тому обидві держави прагнули створити такий механізм охорони кордону й забезпечення його режиму, який би виконував завдання ідеологічного відмежування від сусіда, утримування порядку на території прикордоння, відвернення військового нападу тощо. Ці завдання враховувались при формуванні спеціальних органів з охорони й функціонування кордону.

З радянського боку, зокрема й в УСРР, охорона державних кордонів здійснювалась прикордонними військами. За 1921–1939 рр. останні пройшли складний шлях розвитку і трансформації в структурно-організаційному плані. Їх підпорядкування Державному політичному управлінню (ДПУ), Об'єднаному державному політичному управлінню (ОДПУ), Народному комісаріату внутрішніх справ (НКВС) свідчить про політичний характер їх діяльності, а також повне підпорядкування центру (Москві).

Політична особливість радянсько-польського кордону вплинула на розробку Польщею двох моделей та відповідно двох систем охорони кордону: цивільної (яка була передбачена для західного, південного та морського кордону) та військової (передбачена для СРСР загалом, а для УСРР зокрема). Впродовж 1921–1939 рр. радянсько-польський кордон охороняли такі інституції: митні батальйони (1921–1922 рр.), прикордонна варта (1922–1923 рр.), державна поліція (1923–1924 рр.), Корпус охорони прикордоння (КОП) (1924–1939 рр.). Польські інституції з охорони кордону були більш гнучкими в управлінні, ніж радянські, мали не лише центральне підпорядкування, хоча заради справедливості зазначимо, що останнє не додавало ефективності їх функціонуванню.

У перші роки існування радянсько-польський кордон мав ознаки нестабільності. Ситуація на кордоні залежала від політичного курсу, який проводили радянський та польський політичні режими. Новоутворені радянська і польська держави в післявоєнний період не мали достатнього досвіду та сил (економічно-фінансових, правових, кадрових) для охорони кордону, забезпечення його режиму і контролювання ситуації у прикордонні. СРСР та ПР в цей час постійно готували диверсії і провокації, «перекидали» через кордон озброєні диверсійні загони, для яких на кордоні створювали спеціальні «вікна», через які ці групи проникали. Місцеве населення досліджуваного прикордонного регіону, незважаючи на лінію кордону, ідентифікувало себе єдиною спільністю, тому сприяло нелегальному перетину кордону іншим особам та покривало їх.

Штучність встановленого радянсько-польського кордону та нестабільність суспільно-політичної ситуації в прикордонні вплинули, насамперед, на систематичні порушення режиму

державного кордону, які проявлялись у незаконному перетині його окремими особами як з боку СРСР так і з боку ПР. Документи свідчать про те, що охоронці кордону з обох сторін виконували свої обов'язки недбало, наприклад радянські прикордонні загони віддалені від ліній кордону⁹. Крім того, близькість кордону на місцеве населення не впливала і місцеві жителі проникали для закупівлі товару на польську сторону. Так, за два місяці 1922 р. затримано 184 особи за перехід радянсько-польського кордону, зареєстровано 74 випадки контрабанди у жовтні цього року та 55 випадків у листопаді.

Про систематичне порушення режиму кордону населенням прикордоння щомісячно волинського воєводу повідомляли староства. Зокрема, у звіті кременецького старости про ситуацію на кордоні вказано, що за січень 1923 р. нелегально перейшли кордон 117 осіб, у лютому зафіксовано 70 таких випадків, у березні – 63, у квітні – 83, у травні – 88, в червні – 102, у липні – 77¹⁰. Як правило, місцеве населення переходило кордон з метою обміну товарів першої необхідності, горілки на мануфактурні вироби. Газета «Наш голос» повідомляла про інцидент на радянсько-польському кордоні у квітні 1921 р. Селяни, їдучи на ярмарок на польську сторону, в районі Корця були затримані радянськими прикордонниками. Виник конфлікт, у ході якого селяни обеззброїли шість вартових, зв'язали їх і забрали з собою, де на стороні Польщі за пуд солі, як повідомляє газета, віддали польським солдатам. Коли прийшла нова варта і побачила, що вартових немає, запитала в поляків, чи ті перейшли до них. Вони відповіли, що селяни за пуд солі їх продали, а для того, щоб їх повернути, необхідно дати 30 пудів зерна, що більшовики змушені були зробити¹¹.

Інформація про перебіжчиків надходила з Острозького, Рівненського та інших староств, де повідомлялося, що крім тих, хто несе товари на сторону Польщі, багато є дезертирів з радянської армії. Про дезертирство радянських солдатів і перехід кордону повідомлялося і в пресі. Газета «Наш голос» писала про те, що з'явилося багато втікачів-червоноармійців, обідраних і без зброї, які заявили, що тікають від повстанських загонів, які воюють проти радянської влади в районі Проскурова та Старокостянтинова¹². Чимала кількість чоловіків іммігрувала на західно-волинські землі через оголошену мобілізацію в радянську армію¹³.

Такий рух населення через кордон викликав занепокоєння польських властей. Тим більше, що багато перебіжчиків залишалися як іммігранти. Серед них було чимало агентів радянських спецслужб. Корпус охорони прикордоння та старости повітів повідомляли про розвідувальну діяльність на користь СРСР¹⁴. Щоб обмежити приплив іммігрантів, польська влада вдавалася до насильницького виселення з Польщі в радянську Україну ненадійних (з її точки зору) громадян¹⁵.

У фондах відділу безпеки Волинського воєводського управління м. Луцька знаходиться чимало справ на українців, які підозрювались у переході кордону та в політичній антипольській діяльності¹⁶.

Щоб обмежити нелегальний приплив іммігрантів, представники польської і радянської влади спільними рішеннями і заходами намагалися поставити ці процеси під контроль. У січні 1922 р. Рада Міністрів уповноважила Міністерство внутрішніх справ у порозумінні з Міністерством рільництва видати розпорядження щодо регульованого надання дозволів жителям прико-

⁹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9-А, спр.21, арк.5.

¹⁰ ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9-А, спр. 21, арк. 7–12.

¹¹ Малюжкєвич Л. (1937). На радянським кордоні, *Церква і нарід*. Ч. 23. С. 18–24.

¹² Наш голос (1921). 17 квітня.

¹³ ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9-А, спр. 1106, арк. 15.

¹⁴ ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9-А, спр.45, арк.1–4.

¹⁵ ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9-А, спр.46, арк. 4.

¹⁶ ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9-А, спр. 302, арк. 2–6.

рдонної смуги, ґрунти котрих переділенні кордоном, на переселення разом з усім рухомих майном до СРСР, а за згодою радянської влади – у Польщу¹⁷.

У другій половині 1920-х рр. радянський та польський уряди вжили низку заходів щодо посилення охорони державних кордонів і зміцнення його режиму, зокрема й стосовно незаконних міграцій населення. Радянським урядом, органами НКВС УСРР було видано ряд інструкцій, циркулярів, постанов, які регламентували ставлення радянської влади до іноземців, а також до тих, хто повернувся з-за кордону легальним або нелегальним шляхом. Особлива увага звертається на перебіжчиків кордону. «Всі особи, що перейшли нелегально кордон як чужоземці (перебіжчики), повинні знаходитися на спеціальному обліку в оргвідділі ДПУ», – вказувалося в інструктивному листі Народного Комісаріату Внутрішніх Справ УСРР від 9 січня 1926р.¹⁸. У липні 1926 р. адмінвідділ НКВС надіслав до всіх окружних адмінвідділів спеціальну таємну постанову ВУЦВК і РНК УСРР «Про порядок направлення перебіжчиків - чужоземців» і таємну інструкцію ДПУ і НКВС УСРР від 22 липня 1926 р. «Про порядок обліку осіб, що нелегально перейшли кордон та про направлення їх справ»¹⁹. Посилювався контроль за особами, які нелегально перейшли кордон, аж до притягнення їх до відповідальності в кримінальному порядку. Правда, деякі категорії мігрантів за нелегальний перехід кордонів не несли відповідальності, зокрема ті, відносно яких було встановлено, що їхній перехід викликаний: а) приналежністю до комуністичної партії іншої держави; б) політичними, національними або релігійними переслідуваннями; в) дезертирство з чужої армії. Ці особи не несли кримінальної відповідальності²⁰. Порушники кордону, які понесли кримінальну відповідальність, відбули винесені судом покарання, були позбавлені права перебувати у прикордонних місцевостях, а також у місцевостях, передбачених постановою ВУЦВК від 19 березня 1924 р. «Про заборону соціально-небезпечним громадянам перебувати у певних місцевостях УСРР» без спецдозволу ДПУ УСРР. ДПУ таких осіб брало під особливий контроль²¹.

Незважаючи на суворий контроль на кордоні, факти нелегального його переходу в обидва боки продовжувались. Про це свідчать справи, заведенні на так званих перебіжчиків органами ДПУ Овруцького, Народицького, Малинського райвиконкомів²².

У 1927 р. радянським урядом були прийняті ще суворіші закони та інструкції, що стосуються перебіжчиків з-за кордону. 15 квітня 1927 р. Всеукраїнським ЦВК і РНК УСРР приймається таємна постанова «Про заборону перебувати на території УСРР особам, що нелегально перейшли кордон». У ній, зокрема, вказується, що перебіжчикам, а також усім іншим особам, що перейшли кордон після 1 січня 1924 р. або можуть перейти його у майбутньому, перебувати на території УСРР забороняється. Органи ДПУ УСРР зобов'язані запропонувати всім особам, молодшим 50 років, що перейшли після 1 січня 1924 р. нелегально кордон і перебувають в Україні, протягом 6 тижнів від дня попередження їх про це, виїхати за межі УСРР до тих добровільно обраних ними місцевостей інших радянських республік, де перебування їм не заборонено. Правда, допускалися винятки щодо перебування на території УСРР деяким іммігрантам²³.

У кінці 1920-х років ще більше закривається кордон для мігрантів – і легальних, і нелегальних. Одночасно вживаються заходи щодо припинення легальної еміграції із СРСР.

У секретній директиві, надісланій Народним Комісаріатом Внутрішніх Справ УСРР 4 серпня 1927 р., усім окружним адмінвідділам вказується на необхідність вжити заходів з негайного розпуску незаконно існуючих організацій і товариств, які сприяють або надають допомогу еміграції із території СРСР за кордон. Органам ДПУ вказано на необхідність припинення агітації агентів за еміграцію²⁴. Тому після надзвичайних заходів стосовно емігрантів та іммігрантів стає можливою лише нелегальна міграція.

Суспільно-політична ситуація в СРСР, починаючи з 1928 р., різко змінювалася й була просякнута терором та ідеологічною істерією. В країні нагніталася атмосфера підозри, недовіри, по-

¹⁷ Вільна думка (1926). 20 січня.

¹⁸ Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. Р-363, оп. 1, спр. 1301, арк. 71.

¹⁹ ДАЖО, ф. Р-363, оп. 1, с пр. 1301, арк.1.

²⁰ ДАЖО, ф. Р-363, оп. 1, спр.1301, арк.2.

²¹ ДАЖО, ф. Р-363, оп. 1, с пр. 1301, арк.2.

²² ДАЖО, ф. Р-363, оп. 1, спр.1303, арк.51.

²³ ДАЖО, ф. Р-363, оп. 1, спр.1303, арк. 66.

²⁴ ДАЖО, ф. Р-363, оп. 1, спр.1303, арк.74.

шуків ворогів, агентів іноземних розвідок. У цей час ставлення до іммігрантів було надзвичайно прискіпливим. ДПУ УСРР надіслало інструкцію всім начальникам ДПУ і завідуючим організаційно-адміністративними відділами «Про документи перебіжчикам і особам, які знаходяться за кордоном». У ньому суворо забороняється райвиконкомом і сільським радам видавати будь-які довідки особам, родичі яких проживають у Польщі, мотивуючи це тим, що подібні документи можуть використовуватися різними соціально небезпечними елементами, котрі прибувають на територію СРСР зі злочинною метою²⁵. Можемо констатувати, що радянсько-польський кордон з цього часу стає все більш закритим. Зі встановленням сталінської диктатури і зміцненням СРСР та його мілітаризацією охороні кордонів надавалося особливе значення. Вся радянська пропаганда була зорієнтована на демонстрування переваг соціалізму над капіталізмом. Для цього необхідно було надійно закрити кордон, щоб приховати дійсність, проблеми, трагедію голодомору від світової громадськості.

В умовах світової економічної кризи поява іммігрантів у Західній Волині (на території Польщі) могла посилити і без того складну соціально-економічну та політичну напругу. У цей період (початок колективізації в радянській Україні й економічна криза в Польщі) політика польських і радянських властей щодо мігрантів збігається. Радянська сторона зацікавлена не випустити за кордон, а польська - не впустити на свою територію. Свідченням цього є протоколи засідання представників СРСР та Польської Республіки про вирішення прикордонних конфліктів²⁶.

Систематичне порушення кордону з обох сторін тривало впродовж усього міжвоєнного періоду. Політичні реформи й експерименти панівних режимів штовхали жителів прикордоння шукати кращої долі на своїй етнічній території, але в складі іншої держави. Серед причин нелегального переходу кордону із СРСР до ПР були політичні та соціальні, що пояснювалося складною внутрішньополітичною ситуацією, яка спостерігалася в СРСР. Варто зазначити, що політичні чинники стали переважаючими, серед найбільш поширених можна відмітити такі: втеча від заслання до Сибіру, переслідування за політичними (ідеологічними) та релігійними мотивами, загроза арешту та розкуркулення тощо. До соціальних мотивів варто віднести відсутність роботи в українських селах, нестачу коштів на утримання родин, господарства, звідси - пошук кращого життя, страх перед можливістю виселення тощо²⁷.

Причиною нелегального перетину кордону із ПР до СРСР найчастіше ставало повернення на батьківщину. Це стосувалося, насамперед, українців, які хотіли об'єднатися із сім'ями у Радянській Україні. До інших причин можна віднести введення обмежень за національною ознакою зі сторони польської місцевої адміністрації, а саме економічну дискримінацію, обмеження у можливості працевлаштування в органах влади та управління, державних структурах, релігійні утиски тощо²⁸.

Значне зростання кількості втікачів із СРСР до ПР спостерігалось на початку 1930-х рр. Ці особи, часто намагаючись отримати дозвіл на проживання у прикордонній смузі і перетинаючи кордон навіть із худобою, нібито погоджувалися працювати на радянську розвідку, проте, користуючись можливістю, втікали вглиб Польщі. У цей час найбільш поширеним приводом до таких дій стало цілковите зубожіння простого населення²⁹. У Польщі було добре відомо і про голодомор на території радянської України у 1932–1933 рр. про що, зокрема, повідомлялося на сторінках друкованого органу КОП «На сторожі». Автор замітки стверджував, що на багатій Україні, де колись «замість води текло молоко і мед... запанував страшний голод. Закордонні

²⁵ ДАЖО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1303, арк. 76.

²⁶ Державний архів Тернопільської області (ДАТО), Ф. 2 Кременецьке повітове староство, оп 1, спр. 158, арк. 8.

²⁷ ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9, Спр. 167. Переписка с комендой государственной полиции XIII округа и поветовыми комендами государственной полиции о праве пользования оружием в пограничной полосе, 25.08.1924. – 14.10.1924 гг., арк. 21.

²⁸ ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9, Спр. 1280. Оперативные сводки командования Корпуса пограничной охраны, 1929 г., арк. 36–39; Там само, оп. 9а, Спр. 814. Ситуационные донесения Корпуса пограничной охраны, 03.01.1927. – 25.04.1939 гг., арк. 13–15.

²⁹ Z Wołynia (1932). *Echo Wołyńskie*. № 19. 22 maja. S. 4.

газети пишуть про те, що сьогодні там немає хліба»³⁰. Бажання уникнути голоду, ймовірно, теж було однією із причин нелегального перетину кордону із внутрішніх теренів УСРР до ПР у цей період. Щораз частішими стали випадки втечі до Польщі радянських військових. Зокрема, у другій половині грудня 1932 р. на відріжку батальйону КОП «Острог» було затримано двох озброєних солдатів із радянського прикордонного підрозділу. Втікачі заявили, що добровільно перейшли кордон та не хочуть більше повертатися до СРСР³¹.

Варто зазначити, що втікачі із Радянського Союзу не вважалися політичними емігрантами та не мали права на притулок. Більше того, до цієї категорії осіб з цілковитою суворістю належало використовувати усі дозволені засоби покарання³². Дозвіл на перебування в ПР могли отримати лише ті втікачі та дезертири із СРСР, до яких прихильно ставилися органи військової розвідки, а саме розвідувальні представництва КОП. Інші ж після відбуття покарання депортувалися до Радянського Союзу. Загалом польська влада притримувалася думки про неможливість надання дозволів для втікачів з метою проживання у прикордонних повітах. Однак винятком становили особи, що мали у прикордонній смузі родину, із якою планували залишитись, якщо жодних заперечень проти цього не мало розвідувальне представництво КОП³³. Із середини 1930-х рр. показники нелегального перетину кордону із СРСР до ПР знизилася. Саме в цей період радянська розвідка відмовилася від «системи провокації масових втеч» з польського терену, що була задіяна на території прикордоння Віленщини, Новогрудщини, Полісся та Волині з початку 1930-х рр., перемістивши акценти на Поділля³⁴. Так, якщо у 1935 р. загальна кількість втікачів з Волинського воєводства становила 86 осіб, у 1936 р. – 65. то у 1937 р. – 33. Показник нелегального руху через кордон Польщі із СРСР на відріжку Волинського воєводства в цілому зменшився на 50%³⁵.

Досить типовим явищем у другій половині 1930-х рр. стали так звані особові переправи. Так, у 1935 р. розвідкою КОП було ліквідовано 11 особових переправ на кордоні із Радянським Союзом, з них 4 – партійні (з ідеологічних мотивів), 7 – так званих «заробіткових» (з метою пошуку роботи і достойного заробітку). Цікавим фактом було те, що вартість переправи однієї особи становила від 25 до 250 злотих, що вважалося на той час значною сумою. Головні організатори таких переправ, так звані «махери», зазвичай походили з «не прикордонних воєводств». Вони працювали у Варшаві, Лодзі, Гродно, Вільно, Любліні та дуже спорадично у Рівному. За-

³⁰ Wypadki na granicy. Żołnierze sowieccy uciekają do Polski (1932). *Na Straży. Gazeta ściennea żołnierzy K.O.P.* № 18. S. 1.

³¹ Z Wołynia (1932). *Echo Wołyńskie*. № 19. 22 maja. S. 1.

³² ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9, Спр. 274. Інформація повітових староств и коменд государственной полиции о выселении жителей из пограничной зоны, о нелегальном переходе границы, 28.03.1925. – 22.11.1926 гг., арк.20.

³³ ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9а, Спр. 1094. Ситуационные сообщения Корпуса пограничной охраны, 20.02.1939. – 17.08.1939 гг., арк 8.

³⁴ Бортник Л.В. (2015). Корпус охорони пр. икордоння на Волині у 1924–1939 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 історія Луцьк, Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Bortnyk_Liena/Korpus_okhorony_prykordonna_na_Volyni_u_19241939_rr.pdf.

³⁵ Archiwum Akt Nowych (AAN), Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. 1/1. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1933.; cz. I–II, 1933. 69 k.; AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. 1/2. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1934.; cz. I–III, 1935. 86 k.; AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. 1/3. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1936.; cz. I i II, 1936. 201 k.; AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. 1/4. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1935.; cz. I–III, 1936. 97 k.; AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. 1/5. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1937.; cz. I–III, 1938. 136 k.

значимо, що робота КОП у справі попередження та ліквідації особових переправ здійснювалася у тісній співпраці із державною поліцією³⁶.

Найвищі показники нелегального перетину кордону в той період у прикордонних повітах Волинського воєводства спостерігалися біля залізничних станцій, що поєднували прикордоння із іншими місцевостями воєводства, наприклад, на шляху Здолбунів - Шепетівка.

Стосовно осіб, які намагалися нелегально перетнути державний кордон із ПР до СРСР, в другій половині 1930-х рр. зростає кількість євреїв. Останні мали особливі симпатії до комунізму і брали участь у партійних з'їздах на території Радянського Союзу. Досить часто мотивом їхніх масових втеч була подальша еміграція до Іспанії для участі у громадській війні³⁷. Активізувалися представники й інших національностей, зокрема чехи, які займали друге місце після євреїв у статистиці нелегальних мігрантів. Це пояснювалось налагодженням більш тісної військової співпраці СРСР та Чехословацької Республіки.

Висновки і перспективи подальших досліджень

Нелегальні міграції через радянсько-польський кордон міжвоєнної доби породжували напругу у прикордонній зоні, а втікачі ставали жертвами політичних репресій по обидва боки кордону. Вважаємо, що нелегальні міграції були найпершими проявами нестабільності кордону між СРСР та ПР загалом, а на ділянці сучасної України зокрема. Також нелегальні міграції свідчили про порушення режиму радянсько-польського кордону впродовж міжвоєнного періоду. Ці особливості вплинули на пошук дієвих інституцій з охорони кордону і підтримання його режиму як з боку СРСР так і з боку ПР. Проте їх функціонування відбувалось не тільки за рахунок удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності, а й за рахунок посилення жорсткості форм та методів роботи. Тому радянсько-польський кордон упродовж 1921-1939 рр. все більше перетворювався на бар'єр у міждержавній взаємодії СРСР та ПР. Усі ці процеси й політичні, економічні, соціальні їх складові відбувались на території сучасної України, адже саме там проходила лінія досліджуваного кордону. Тому вивчення історичних й політичних особливостей функціонування й забезпечення режиму радянсько-польського кордону міжвоєнної доби актуальне нині і повинно продовжуватись. Перспективними напрямками дослідження кордонної проблематики можуть стати функції радянсько-польського кордону, їх інституційне забезпечення та трансформування а також використання позитивних напрацювань у сфері забезпечення режиму державного кордону.

Список джерел

1. Бортник Л.В. (2015). Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924–1939 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 історія Луцьк, Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Bortnyk_Liena/Korpus_okhorony_prykordonnia_na_Volyni_u_19241939_gr.pdf.
2. Вільна думка (1926). 20 січня.
3. Державний архів Волинської області (далі - ДАВО), Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9-А.
4. ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9, Спр. 167. Переписка с комендой государственной полиции XIII округа и поветовыми комендами государственной полиции о праве пользования оружием в пограничной полосе, 25.08.1924. – 14.10.1924 г., 94 арк.
5. ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9, Спр. 274. Информация поветовых староств и коменд государственной полиции о выселении жителей из пограничной зоны, о нелегальном переходе границы, 28.03.1925. – 22.11.1926 г., 101 арк.
6. ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9, Спр. 1280. Оперативные сводки командования Корпуса пограничной охраны, 1929 г., 46 арк.

³⁶ Бортник Л.В. (2015). Корпус охорони пр. икордоння на Волині у 1924–1939 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 історія Луцьк, Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Bortnyk_Liena/Korpus_okhorony_prykordonnia_na_Volyni_u_19241939_gr.pdf; Разиграєв О. В. (2012). Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках: моногр. – Вид. 2-ге, виправл. і доповн. 444 с.; Разиграєв О. В. (2005). Польська поліція Волинського воєводства у II Речі Посполитій, *Ukrainica Polonica*. Т. 2. С. 83–89.

³⁷ Бортник Л.В. (2015). Вказ. пр.

7. ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9а, Спр. 814. Ситуаційні донесення Корпуса пограничної охорони, 03.01.1927. – 25.04.1939 гг., 17 арк.
8. ДАВО, Ф. 46 Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства оп. 9а, Спр. 1094. Ситуаційні повідомлення Корпуса пограничної охорони, 20.02.1939. – 17.08.1939 гг., 15 арк.
9. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. Р-363, оп. 1.
10. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), Ф. 2 Кременецьке повітове староство, оп 1.
11. Коцан Р. І. (2017). Моделі охорони українсько-польського кордону: ретроспектива, сучасність і перспектива, *Українсько-польське партнерство: сьогодні та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк-Світязь, 26-27 черв. 2017 р.) / за ред. В. Й Лажніка, С. В. Федонюка*. С. 13–15.
12. Коцан Р. І. (2016). Польсько-радянський кордон у 1921–1939 роках: формування інституційно-правового забезпечення з боку Польщі, *Ukraina – Polska: Doświadczenia oraz perspektywy strategicznego partnerstwa, Tom 1, R. Kordonski, O. Kordonsa (red.)*, S. 27-42.
13. Коцан Р. І. (2017). Специфічні (рубіжно-комунікаційні) функції радянсько-польського кордону та їх вплив на формування переважаючих видів діяльності у 1921–1939 роках, *Міжнародні відносини країн Центрально-Східної Європи в умовах бігравітаційних процесів: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції, 12–13 трав. 2017 р.*, С. 58-59.
14. Малюжкевич Л. (1937). На радянським кордоні, *Церква і нарід*. Ч. 23. С. 18-24.
15. Наш голос (1921). 17 квітня.
16. Разиграєв О. В. (2012). Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках: моногр. – Вид. 2-ге, виправл. і доповн. 444 с.
17. Разиграєв О. В. (2005). Польська поліція Волинського воєводства у II Речі Посполитій, *Ukrainica Polonica*. Т. 2. С. 83-89.
18. Юрчук Л. В. (2011). Створення польських репресивних органів у прикордонних повітах Волинського воєводства Другої Речі Посполитої. № 693. С.156-170.
19. Юрчук Л. (2006). Становлення Корпусу охорони прикордоння на Волині: завдання. Вип. 10. С. 98–103.
20. Archiwum Akt Nowych (AAN), Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. 1/1. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1933.; cz. I–II, 1933. 69 k.
21. AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. ½. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1934.; cz. I–III, 1935. 86 k.
22. AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. 1/3. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1936.; cz. I i II, 1936. 201 k.
23. AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. ¼. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1935.; cz. I–III, 1936. 97 k.
24. AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. 1/5. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1937; cz. I–III, 1938. 136 k.
25. Bednarek L. (1998). Organizacja i dyslokacja Korpusu Ochrony Pogranicza w 1938 r., *Z dziejów polskich formacji granicznych 1918–1939. Studia i materiały*. T. 1. S. 35–40.
26. Bednarek L., Maguła W., Polak B. (1999). Polskie formacje graniczne 1918–1928, *IV Ogólnopolskie forum historyków wojskowych (Koszalin, 16 lipca 1998 r.)*. S. 35–56.
27. Cichoracki P. (2012). Stołpce – Łowcza – Leśna 1924, *II Rzeczpospolita wobec najważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich*. 340 s.
28. Dominiczak H. (1992). Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939. 287 s.
29. Dominiczak H. (1997). Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966–1966. 409 s.

30. Głód na Ukrainie (1932). *Na Straży. Gazeta ścienna żołnierzy K.O.P.* 5 sierpnia. № 4. S. 1.
31. Jabłonowski M. (2002). Formacja specjalna Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939. 355 s.
32. Jabłonowski M. (1995). Organizacja i działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w walce z przemitem, *Korpus Ochrony Pogranicza w 70. rocznicę powołania (1924–1939)*. S. 71–76.
33. Jabłonowski M., Prochwicz J. (2004). Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939. 326 s.
34. Kalaciński K., Pluciński W. (2008). Bataliony Celne Ministerstwa Skarbu i Straż Celna, *Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia*. № 02 (08). S. 12-22.
35. Kocan R., Wawryniuk A. (2015). Traktat ryski z 1921 r. a wschodnia granica Polski z Rosją i Ukrainą, *Актуальні проблеми країнознавчої науки: матеріали II Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції*. С. 63-72.
36. Wypadki na granicy. Żołnierze sowieccy uciekają do Polski (1932). *Na Straży. Gazeta ścienna żołnierzy K.O.P.* № 18. S. 1.
37. Z Wołynia (1932). *EchoWołyńskie*. № 19. 22 maja. S. 4.

References

1. Bortnyk L.V. (2015). Korpus okhorony pr. ykordonnia na Volyni u 1924–1939 rr.: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 istoriia Lutsk, Rezhym dostupu: http://shron.chtyvo.org.ua/Bortnyk_Liena/Korpus_okhorony_prykordonnia_na_Volyni_u_19241939_rr.pdf.
2. Vilna dumka (1926). 20 sichnia.
3. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (dali - DAVO), F. 46 Volynske voievodske upravlinnia, m. Lutsk Volynskoho voievodstva op. 9-A.
4. DAVO, F. 46 Volynske voievodske upravlinnia, m. Lutsk Volynskoho voievodstva op. 9, Spr. 167. Perepyska s komendoi hosudarstvennoi polytsyy KhIII okruha u poветovymu komendamy hosudarstvennoi polytsyy o prave polzovanyia oruzhyem v pohranychnoi polose, 25.08.1924. – 14.10.1924 hh., 94 ark.
5. DAVO, F. 46 Volynske voievodske upravlinnia, m. Lutsk Volynskoho voievodstva op. 9, Spr. 274. Ynformatsyia poветovыkh starostv y komend hosudarstvennoi polytsyy o vyselenyy zhytelei yz pohranychnoi zony, o nelehalnom perekhode hranyty, 28.03.1925. – 22.11.1926 hh., 101 ark.
6. DAVO, F. 46 Volynske voievodske upravlinnia, m. Lutsk Volynskoho voievodstva op. 9, Spr. 1280. Operatyvnye svodky komandovanyia Korpusa pohranychnoi okhrany, 1929 h., 46 ark.
7. DAVO, F. 46 Volynske voievodske upravlinnia, m. Lutsk Volynskoho voievodstva op. 9a, Spr. 814. Sytuatsyonnye doneseniya Korpusa pohranychnoi okhrany, 03.01.1927. – 25.04.1939 hh., 17 ark.
8. DAVO, F. 46 Volynske voievodske upravlinnia, m. Lutsk Volynskoho voievodstva op. 9a, Spr. 1094. Sytuatsyonnye soobshcheniya Korpusa pohranychnoi okhrany, 20.02.1939. – 17.08.1939 hh., 15 ark.
9. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (DAZhO), f. R-363, op. 1.
10. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (DATO), F. 2 Kremenetske povitove starostvo, op 1.
11. Kotsan R. I. (2017). Modeli okhorony ukrainsko-polskoho kordonu: retrospektyva, suchasnist i perspektyva, *Ukrainsko-polske partnerstvo: sohodennia ta perspektyvy: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Lutsk-Svitiaz, 26-27 cherv. 2017 r.) / za red. V. Y Lazhnika, S. V. Fedoniuka*. S. 13–15.
12. Kotsan R. I. (2016). Polsko-radianskyi kordon u 1921–1939 rokakh: formuvannia instytutysiino-pravovoho zabezpechennia z boku Polshchi, *Ukraina – Polska: Doświadczenia oraz perspektywy strategicznego partnerstwa*, Tom 1, R. Kordonski, O. Kordonsa (red.), S. 27-42.
13. Kotsan R. I. (2017). Spetsyfichni (rubizhno-komunikatsiini) funksiini radiansko-polskoho kordonu ta yikh vplyv na formuvannia perevazhaiuchykh vydiv diialnosti u 1921–1939 rokakh, *Mizhnarodni vidnosyny krain Tsentralno-Skhidnoi Yevropy v umovakh bihravitatsiinykh protsesiv: zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konferentsii*, 12–13 trav. 2017 r., S. 58-59.
14. Maliuzhkevych L. (1937). Na radianskim kordoni, Tserkva i narid. Ch. 23. S. 18-24.
15. Nash holos (1921). 17 kvitnia.
16. Razyhraiev O. V. (2012). Polska derzhavna politsiia na Volyni u 1919–1926 rokakh: monohr. – Vyd. 2-he, vypravl. i dopovn. 444 s.

17. Razyhraiev O. V. (2005). Polska politsiia Volynskoho voievodstva u II Rechi Pospolytii, *Ukrainica Polonica*. T. 2. S. 83-89.
18. Iurchuk L. V. (2011). Stvorennia polskykh represyvnnykh orhaniv u prykordonnykh povitakh Volynskoho voievodstva Druhoi Rechi Pospolytoi. № 693. S.156-170.
19. Iurchuk L. (2006). Stanovlennia Korpusu okhorony prykordonnia na Volyni: zavdannia. Vyp. 10. S. 98-103.
20. Archiwum Akt Nowych (AAN), Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. 1/1. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1933.; cz. I–II, 1933. 69 k.
21. AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. ½. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1934.; cz. I–III, 1935. 86 k.
22. AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. 1/3. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1936.; cz. I i II, 1936. 201 k.
23. AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. ¼. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1935.; cz. I–III, 1936. 97 k.
24. AAN, Zespół 2479. Korpus Ochrony Pogranicza. Dowództwo w Warszawie. 1933–1938. Sygn. 1/5. Szefostwo wywiadu. Wywiady: sowiecki, i litewski oraz akcje szpiegowskie. Raport kontrwywiadowczy oraz statystyka spraw szpiegowskich za rok 1937; cz. I–III, 1938. 136 k.
25. Bednarek L. (1998). Organizacja i dyslokacja Korpusu Ochrony Pogranicza w 1938 r., *Z dziejów polskich formacji granicznych 1918–1939. Studia i materiały*. T. 1. S. 35–40.
26. Bednarek L., Maguła W., Polak B. (1999). Polskie formacje graniczne 1918–1928, *IV Ogólnopolskie forum historyków wojskowych (Koszalin, 16 lipca 1998 r. S. 35–56*.
27. Cichoracki P. (2012). Stołpce – Łowcza – Leśna 1924, *II Rzeczpospolita wobec najpoważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich*. 340 s.
28. Dominiczak H. (1992). Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939. 287 s.
29. Dominiczak H. (1997). Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966–1966. 409 s.
30. Głód na Ukrainie (1932). *Na Straży. Gazeta ścienna żołnierzy K.O.P.* 5 sierpnia. № 4. S. 1.
31. Jabłonowski M. (2002). Formacja specjalna Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939. 355 s.
32. Jabłonowski M. (1995). Organizacja i działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w walce z przemytem, *Korpus Ochrony Pogranicza w 70. rocznicę powołania (1924–1939)*. S. 71-76.
33. Jabłonowski M., Prochwicz J. (2004). Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939. 326 s.
34. Kalaciński K., Pluciński W. (2008). Bataliony Celne Ministerstwa Skarbu i Straż Celna, *Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia*. № 02 (08). S. 12-22.
35. Kocan R., Wawryniuk A. (2015). Traktat ryski z 1921 r. a wschodnia granica Polski z Rosją i Ukrainą, *Aktualni problemy krainoznawchoi nauki: materiały II Mizhnar. nauk.-prakt. Internet-konferentsii*. S. 63–72.
36. Wypadki na granicy. Żołnierze sowieccy uciekają do Polski (1932). *Na Straży. Gazeta ścienna żołnierzy K.O.P.* № 18. S. 1.
37. Z Wołynia (1932). *EchoWołyńskie*. № 19. 22 maja. S. 4.